२७

346sk27

भावकर्मप्रकरणम्

प्रस्तावना

संस्कृते तु कर्तृवाच्यं कर्मवाच्यं भाववाच्यं चेति वाच्यत्रयमस्ति। क्रियया यदा प्राधान्येन कर्ता वाच्यो भवति तदा कर्तृवाच्यं भवति। अत्र तु कर्तरि प्रथमाविभक्तिः भवति, कर्त्रनुसारं क्रियायां वचनपुरुषा भवन्ति यथा रामः पठति, तौ विद्यालयं गच्छतः इत्यादिवाक्येषु कर्त्रनुसारं वचनपुरुषाः सन्ति। यदा च क्रियया प्राधान्येन कर्म वाच्यं भवति तदा कर्मवाच्यं भवति। अत्र तु कर्मानुसारं क्रियायां वचनपुरुषा भवन्ति, किञ्च कर्मणि प्रथमाविभक्तिः कर्तरि च तृतीयाविभक्तिः भवति। तद्यथा–रामेण पुस्तकं पठ्यते, ताभ्यां विद्यालयः गम्यते इत्यादिवाक्येषु कर्मानुसारं वचनपुरुषाः सन्ति। अकर्मकधातुस्थले तु क्रियाया एव प्राधान्यं भवति न तु कर्तुः इति हेतोः तद्भाववाच्यमित्युच्यते। अत्र तु कर्तरि तृतीयाविभक्तिः भवति, क्रियायां तु प्रथपुरुषैकवचनमात्रमेव भवति। लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रे कर्ता, कर्म, भावः च इति लकारार्थत्रयमुक्तमस्ति। सकर्मकेभ्यः अकर्मकेभ्यश्च धातुभ्यः कर्तरि लकारा भवन्ति इति भवन्तः पूर्वं ज्ञातवन्तः। अधुना सकर्मकेभ्यः धातुभ्यः कर्मणि अकर्मकेभ्यश्च धातुभ्यः भावे लकारा भवन्ति इति प्रदर्शयितुं प्रकरणमिदमारभ्यते। अत इदं प्रकरणं भावकर्मप्रक्रिया इत्यच्युते। भाववाच्ये केवलं प्रथमपुरुषः एकवचनं च भवति किन्तु यदा धातुः सकर्मकतां लभते तदा कर्मवाच्ये सर्वे पुरुषाः सर्वाणि च वचनानि भवन्ति इत्येतत् सर्वम् अग्रे स्पष्टं भविष्यति।

(कर्तृवाच्यम् कर्मवाच्यम् प्रेष्टार्थप्रतिपादनाय इत्यादिशब्दाः व्याकरणेन व्युत्पादयितुं न शक्याः। सम्प्रति प्रादेशिकभाषासु अस्य बहुलप्रयोगः वर्तते। अतः तथा प्रकटितम्। परन्तु कर्तरि प्रयोगः – कर्तृवाच्यम्, कर्णणि प्रयोगः – कर्मवाच्यम् इति व्यवहारः भवति। यथासम्भवम् कर्तृवाच्यादिपदानां व्यवहारः वरम्।)

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् –

- भावपदार्थं ज्ञास्यति स च कस्यार्थो भवति इत्यपि ज्ञास्यति।
- भाववाच्यं कर्मवाच्यं च किं भवतीति ज्ञास्यति।
- भाववाच्यकर्मवाच्ययोः को विशेष इति ज्ञास्यति।
- तत्तत्स्थलेषु विशेषसूत्राणां कार्यं ज्ञास्यति।
- भूधातोः भावे प्रत्येकं लकारस्य रूपं ज्ञास्यति।
- सर्वोपरि भावे कर्मणि च प्रयोगपरिवर्तनं कर्तुं प्रभवेत्।

भाववाच्ये कर्मवाच्ये च धातुभ्यः परस्मैपदात्मनेपदयोः कतरत् पदं भवति इति दर्शयितुं विधिसूत्रमिदमारभ्यते-

[२७.१] भावकर्मणोः॥ (१.३.१३)

सूत्रार्थः – लस्य आत्मनेपदं भवति।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदम् एकपदात्मकमस्ति। लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इत्यतः लः इति, अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इत्यतः आत्मनेपदम् इति पदमनुवर्तते। भावः च कर्म च तयोः इतरेतरयोगद्वन्द्वे भावकर्मणी, तयोः भावकर्मणोः इति सप्तमीद्विवचनान्तम्। एवञ्च भावार्थे कर्मार्थे च धातोः विहितस्य लकारस्य स्थाने आत्मनेपदप्रत्ययो भवति इति सूत्रार्थः। एवञ्च भाववाच्ये कर्मवाच्ये च आत्मनेपदमेव भवति, परस्मैपदं तु कदापि न भवति। तत्र धातुः आत्मनेपदी परस्मैपदी उभयपदी वा भवतु भाववाच्ये कर्मवाच्ये च आत्मनेपदमेव भवति इति निश्चप्रचम्।

अत्र विशेषः – फलं व्यापारश्चेति धातोः अर्थद्वयं भवति। तत्र व्यापारो नाम क्रिया भावो वा। व्यापाराश्रयः कर्ता, फलाश्रयः च कर्म भवति। यदा कर्तरि एव फलव्यापारौ निहितौ भवतः तदा स धातुः अकर्मक इत्युच्यते। यथा देवदत्तः एधते इत्यत्र एध वृद्धौ इति धातुः अकर्मकोऽस्ति। अत्र वृद्धिरूपफलस्य तज्जनकक्रियायाः च आश्रयः देवदत्तः एव। अतः अयं धातुः अकर्मक इत्युच्यते। अत्र प्रश्नः – यदि धातोरेव अर्थः भावो भवति तदा लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इत्यनेन किमर्थं भावार्थे लकारो भवति इति कथ्यते। तथा प्रश्ने सति उद्यते – भावः धातोरेव अर्थः किन्तु भावार्थकलकारेण केवलम् सोऽर्थः अनूद्यते न तु तदर्थस्य विधानं भवति। तर्हि एतावता स्पष्टं यत् यदा कर्म न भवति तदैव भाववाच्यं (impersonal voice) भवति। सकर्मकस्थले तु कर्मवाच्यं (passive voice) भवति। भावे लकारे सति कर्तृरूपेण युष्मद्–शब्देन अस्मद्–शब्देन सह वा सामान्याधिकरण्यं न भवति इति हेतोः केवलः प्रथमपुरुष एव भवति। मध्यमपुरुषार्थं युष्मद्शब्देन सह सामानाधिकरण्यमावश्यकम्, उत्तमपुरुषार्थम् अस्मद्–शब्देन सह सामानाधिकरण्यमावश्यकम्। भाववाच्ये तु ताभ्यां द्वाभ्यां सामानाधिकरण्यं न सम्भवति तस्मात् मध्यमोत्तमपुरुषौ न भवतः। फलतः केवलः प्रथमपुरुष एव भवति।

यथा आस्यते त्वया, आस्यते मया।

अनयोः वाक्ययोः भावस्यैव प्राधान्यं भवति। स च भावः तिङ्वाच्यः एव, न तु युष्मदर्थः, अस्मदर्थो वा भवति। अतः नैव सामानाधिकरण्यमस्ति। तिङ्वाच्यभावो द्रव्यरूपो नास्ति। अतः द्वित्वादिप्रतीतिः नैव भवति। तस्मात् द्विवचनादिः नैव भवति किन्तु उत्सर्गतः एकवचनमेव भवति, एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति भाष्यवचनात्। द्वित्वादेः प्रतीतिः द्रव्ये एव सम्भवति यत्र लिङ्गसंख्याभ्यामन्वयो न भवति तत् अद्रव्यमित्युच्यते। एवञ्च भावस्य अद्रव्यरूपत्वात् द्वित्वादिसंख्या प्रतीता न भवति इति हेतोः उत्सर्गतः एकवचनं भवति। यतः संख्याया अविवक्षायामपि पदसाधुत्वार्थं सुप्तिङ्प्रत्यययोः यः कश्चित् स्यादेव। यतो हि नियमोऽस्ति अपदं न प्रयुञ्जीत। भावार्थे लकारे सति भाव उक्तो भवति कर्ता च अनुक्तो भवति, अतः अनभिहिते कर्तरि कर्तृकरणयोस्तृतीया इत्यनेन तृतीयाविभक्तिर्भवति– त्वया मया अन्यैर्वा भूयते इत्यादौ।

उदाहरणम् – भूयते। एतस्य प्रक्रिया अग्रे स्पष्टा भविष्यति।

पूर्वं भ्वादिप्रकरणेषु भवन्तः दृष्टवन्तः यत् तत्र तत्र शप्–श्यन्–श्लुः इत्यादिविकरणानि भवन्ति। किन्तु तत् कर्तृवाच्ये एव भवति। यथा कर्तरि शप् इत्यनेन विधीयमानं शप्–विकरणं कर्तरि एव भवति। तर्हि कर्मवाच्ये भाववाच्ये च कीदृशं विकरणं भवति इति पृच्छायाम् नूतनविकरणं प्रदर्शयितुं सूत्रमिदमारभ्यते–

[२७.२] सार्वधातुके यक्॥ (३.१.६७)

सूत्रार्थः – धातोः यक् भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। सार्वधातुके (७/१), यक् (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। चिण्भावकर्मणोः इत्यतः भावकर्मणोः इति पदस्य, धातोरेकाचो हलादेः संश्च इत्यतः धातोः इति पदस्य च अनुवृत्तिर्भवति, प्रत्ययः परश्च इत्युभयमधिक्रियते। एवञ्च भावार्थे कर्मार्थे च सार्वधातुके प्रत्यये परतः धातोः यक्प्रत्ययो भवति इति सूत्रार्थः। यकः ककारः इत्संज्ञकः। अतः य इत्येव शिष्यते।

अत्र विशेषः– यकः कित्त्वस्य फलत्रयमस्ति।

१. सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति गुणनिषेधः यथा भूयते इत्यत्र।
२. अपरं सम्प्रसारणम्। यथा– यजति इत्यस्य भावे इज्यते इति रूपम्। अत्र वचिस्वपियजादीनां किति इति सम्प्रसारणं भवति।
३. यकः कित्करणात् आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया अन्त्यावयवो भवति।

उदाहरणम् – भूयते।

सूत्रार्थसमन्वयः – भूधातोः भावार्थे वर्तमानक्रियावृत्तित्वविवक्षायां वर्तमाने लट् इति लट्लकारे तत्स्थाने भावकर्मणोः इत्यनेन आत्मनेपदं विहितम्। तत्र भावेऽर्थे औत्सर्गिकम् एकवचनं भवति इति हेतोः तप्रत्यये भू त इति स्थिते तिङ्शित्सार्वधातुकम् इत्यनेन तप्रत्ययस्य सार्वधातुकसंज्ञायां सार्वधातुके यक् इति प्रकृतसूत्रेण यक् भवति। यतो हि अत्र भावार्थः सार्वधातुकप्रत्ययश्च अस्ति। यकः कित्त्वात् आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया अन्त्यावयवे भू य त इति जाते सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन गुणे प्राप्ते क्ङिति च इति गुणनिषेधे त इत्यत्रत्यस्य अकारस्य अचोऽन्त्यादि टि इत्यनेन टिसंज्ञायां टित आत्मनेपदानां टेरे इत्यनेन एत्त्वे भूयते इति रूपं सिध्यति।

भूधातोः भावे लुटि तादेशे यगपवादभूते तास्प्रत्यये भू तास् त इति स्थिते अग्रिमसूत्रमारभ्यते–

[२७.३] स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च॥ (६.४.६२)

सूत्रार्थः – उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीव अङ्गकार्यं वा स्यात् स्यादिषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः, स्यादीनामिडागमश्च।

सूत्रव्याख्या – अस्मिन् विधिसूत्रे अष्टौ पदानि सन्ति। स्यसिच्सीयुट्तासिषु (७/३), भावकर्मणोः (७/२), उपदेशे (७/१), अज्झनग्रहदृशां (६/३), वा (अव्ययम्), चिण्वत् (अव्ययम्), इट् (१/१) च (अव्ययम्) इति सूत्रगतपदच्छेदः। स्यश्च सिच्च सीयुट् च तासिश्च तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वे स्यसिच्सीयुट्तासयः, तेषु स्यसिच्सीयुट्तासिषु। भावश्च कर्म च तयोः इतरेतरयोगद्वन्द्वे भावकर्मणी, भावकर्मणी तयोर्भावकर्मणोः। अच्च हनश्च ग्रहश्च दृश्च तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वे अज्झनग्रहदृशस्तेषामज्झनग्रहदृशाम्। अङ्गस्य इत्यधिक्रियते। उपदेशे इत्यंशस्य अच् इत्यंशेन सह सम्बन्धः। अधिकृतस्य अङ्गस्य विशेषणं भवति अच् इति। अतः येन विधिस्तदन्तस्य इत्यनेन तदन्तविधौ उपदेशे योऽच् तदन्तानाम् अङ्गानामित्यर्थो भवति। तच्च अङ्गं धातुरेव भवति। एवञ्च सूत्रार्थस्तावत्– भावकर्मणोः विषये स्य–सिच्–सीयुट्–तास् इत्येतेषु परेषु सत्सु उपदेशे यो धातुः अच् तदन्तस्य धातोः स्थाने तथा हन्–ग्रह्–दृश्धातूनां स्थाने चिण्वत् अङ्गकार्यं विकल्पेन भवति किञ्च स्यादीनाम् इडागमो भवति।

उदाहरणम् – भाविता, भविता।

सूत्रार्थसमन्वयः – तथा च भूधातोः लुटि तप्रत्यये तासि भू तास् त इति जाते भूधातोः उपदेशे अजन्तत्वात् किञ्च अस्मात् भूधातोः उत्तरस्य तासः विद्यमानत्वात् प्रकृतसूत्रेण चिण्वद्भावे इडागमे च भू इतास् त इति जायते। ततः चिण्वद्भावात् अचो ञ्णिति इत्यनेन ऊकारस्य वृद्धौ औकारे आवादेशे भाव् इतास् त इति जाते तप्रत्ययस्य स्थाने डादेशे डित्वात् अभस्यापि टेः लोपे भाविता इति रूपं सिध्यति। चिण्वद्भावाभावपक्षे इडागमाभावपक्षे च तासः आर्धधातुकत्वात् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन तासः वलादिलक्षणे इडागमे सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन भू इत्यस्य ऊकारस्य गुणे अवादेशे भव् इतास् ति इति जाते लुटः प्रथमस्य डारौरसः इत्यनेन तिपः स्थाने डादेशे अनुबन्धलोपे भवितास् इत्यत्र आस् इत्यस्य टिसंज्ञा भवति। ततः डित्वविधानसामर्थ्यात् अभस्यापि टेः लोपो भवति इति हेतोः आसः लोपे भविता इति रूपं जायते इति रूपद्वयं सिध्यति।

चिणि परे सति यानि कार्याणि भवन्ति तानि तावत्–

- अचो ञ्णिति, अत उपधाया चेति सूत्राभ्यां वृद्धिः।
- आतो युक् चिण्कृतोः इत्यनेन युगागमः।
- हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु इति योगेन हनः कुत्वम्।
- चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् इत्यनेन उपधाया वैकल्पिको वृद्धिः।

विशेषः – सूत्रेऽस्मिन् गृहीता धातवः – अजन्तधातुः, हन्, ग्रह्, दृश् च। सूत्रस्यास्य प्रवृत्तौ निमित्तानि– स्य, सिच्, सीयुट्, तासि। सूत्रस्य कार्यम्–चिण्वद्भावः, इडागमश्च। यस्मिन्पक्षे चिण्वद्भावः तस्मिन्पक्षे एव इडागमो भवति। चिण्वद्भावस्याभिप्रायः– प्रायः चत्वारि अङ्गकार्याणि चिणि परे सति भवन्ति–

I. वृद्धिः – अचो ञ्णिति अथवा अत उपधायाः इति णिन्निमित्तकवृद्धिः। स स्यादिषु परेष्वपि भवति। यथा– भू इट् स्य ते–भौ इ स्य ते –भाविष्यते। ग्रह् इट् स्य ते – ग्राहिष्यते।

II. युगागमः – आतो युक् चिण्कृतोः इति आदन्तधातोः युगागमो भवति। स स्यादिष्वपि भवति। यथा– दा इट् स्य ते–दा युक् इट् स्यते–दायिष्यते।

III. हन्तेर्घत्वम् – हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु इति हन्धातोः हकारस्य घकारो भवति । तच्च स्यादिष्वपि भवति। यथा– हन् इट् स्य ते–घन् इ स्य ते– घान् इ स्य ते–घानिष्यते।

IV. दीर्घः–चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् इति मित्–अङ्गस्य वैकल्पिको दीर्घो भवति। तच्च स्यादिष्वपि भवति। यथा–शम् इ स्यते–शामिष्यते/शमिष्यते। चिण्वद्भावप्रयोजनविषये शालिनीछन्दोनिर्मितो महाभाष्यस्थः रमणीयः श्लोकः–

चिण्वद्वृद्धिर्युक् च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति।

इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं वल्निमित्तो विघाती।।

(महाभाष्यम्-६.४.६२)

उदाहरणानि अग्रिमसूत्रेषु दर्शयिष्यन्ते।

भूधातोः भावे लुङि च्लौ अडागमे तप्रत्यये अभू च्लि त इति स्थिते च्लेः सिच् इति सिचि प्राप्ते सूत्रमिदमारभ्यते–

[२७.४] चिण्भावकर्मणोः॥ (३.१.६६)

सूत्रार्थः – च्लेः चिण् स्यात् भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। चिण् (१/१), भावकर्मणोः (७/२) इति सूत्रगतपदच्छेदः। भावः च कर्म च तयोः इतरेतरयोगद्वन्द्वे भावकर्मणी, तयोर्भावकर्मणोः। च्लेः सिच् इत्यतः च्लेः इत्यनुवर्तते। चिण् ते पदः इत्यस्मात् ते इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे च्लेः स्थाने चिण्–आदेशो भवति इति सूत्रार्थः। चिणः णित्करणं वृद्ध्यर्थम्।

उदाहरणम् – अभावि त्वया मया अन्यैश्च इति भावे अर्थे उदाहरणम्।

सूत्रार्थसमन्वयः – अत्र भूधातोः भावेऽर्थे लुङि अ भू त इति स्थिते च्लि लुङि इत्यनेन च्लिप्रत्यये ततः च्लेः स्थाने च्लेः सिच् इत्यनेन सिचि प्राप्ते तं बाधित्वा प्रकृतसूत्रेण चिण्–आदेशो विधीयते। ततः चिणः णित्करणात् अचो ञ्णिति इत्यनेन वृद्धौ अ भाव् इत इति जाते चिणो लुक् इत्यनेन तप्रत्ययस्य लुकि अभावि इति रूपं सिध्यति।

सम्प्रति भूधातोः भाववाच्ये प्रत्येकं लकारेषु रूपाणि कथं भवन्ति इति सवाक्यम् अधः प्रदर्श्यते –

लट्	भूयते त्वया मया अन्यैश्च ।
लिट्	बभूवे त्वया मया अन्यैश्च।
लुट्	भाविता, भविता त्वया मया अन्यैश्च।
लृट्	भाविष्यते, भविष्यते त्वया मया अन्यैश्च।

लोट्	भूयताम् त्वया मया अन्यैश्च।
लङ्	अभूयत त्वया मया अन्यैश्च।
विधिलिङ्	भूयेत त्वया मया अन्यैश्च।
आशीर्लिङ्	भाविषीष्ट, भविषीष्ट त्वया मया अन्यैश्च।
लुङ्	अभावि त्वया मया अन्यैश्च।
लृङ्	अभाविष्यत, अभविष्यत त्वया मया अन्यैश्च।

अत्र ध्येयम् – अकर्मकधातुः कदाचित् उपसर्गवशात् सकर्मको भवति। यथा भूधातुः अकर्मकः किन्तु अनु इत्युपसर्गयोगेन अनुभवार्थः प्रतीयते। यथा देवदत्तः आनन्दम् अनुभवति इत्यत्र अनुपूर्वकभूधातुः सकर्मकतां लभते। अतः अस्य वाक्यस्य कर्मवाच्ये प्रयोगपरिवर्तनं क्रियते चेत् देवदत्तेन आनन्दः अनुभूयते इति प्रयोगो भविष्यति। अतः देवदत्तेन आनन्दः **अनुभूयते** इत्यत्र अनुभूयते इति **कर्मार्थे** उदाहरणम्। अत्र कर्मणि लकारः। तस्मात् कर्म तिङा उक्तमिति हेतोः आनन्दः इत्यत्र नैव कर्मणि द्वितीयाविभक्तिः, अपि तु प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा इत्यनेन प्रातिपदिकार्थे प्रथमाविभक्तिः। कर्म उक्तमस्ति इति हेतोः अन्येषां सर्वेषामनुक्तत्वात् कर्ता अनुक्तो भवति। तस्मादेव कर्तृकरणयोस्तृतीया इत्यनेन अनुक्तकर्तरि तृतीया विभक्तिर्जायते अतः देवदत्तेन इत्यत्र तृतीयाविभक्तिः। भाववाच्ये प्रथमपुरुषैकवचनमात्रम् भवति किन्तु सकर्मकस्थले कर्मवाच्ये सर्वे पुरुषाः सर्वाणि च वचनानि भवन्ति इति सम्यक् स्मर्तव्यम्। किञ्च कर्मणो वचनानुसारं तङि वचनं भवति, अतः अनुभूयते इत्यत्र एकवचनं भवति। एतदतिरिक्तानि उदाहरणानि अत्र प्रदर्श्यन्ते तान् च प्रयोगान् कृपया पश्यत–

- प्रथमपुरुषः कर्ता–चैत्रेण चैत्रमैत्राभ्याम् चैत्रमैत्रगौपालैः आनन्दः अनुभूयते, आनन्दौ अनुभूयेते, आनन्दा अनुभूयन्ते।
- मध्यमपुरुषः कर्ता–त्वया युवाभ्याम् युष्माभिः आनन्दः अनुभूयते, आनन्दौ अनुभूयेते, आनन्दा अनुभूयन्ते।
- उत्तमपुरुषः कर्ता–मया आवाभ्याम् अस्माभिः आनन्दः अनुभूयते, आनन्दौ अनुभूयेते, आनन्दा अनुभूयन्ते।

किञ्च युष्मदर्थः यदि कर्म भवति तदा युष्मदर्थस्य क्रियायाम् मध्यमपुरुषो भवति–

- प्रथमपुरुषः कर्ता–चैत्रेण चैत्रमैत्राभ्याम् चैत्रमैत्रगौपालैः त्वम् अनुभूयसे, युवाम् अनुभूयेथे, यूयम् अनुभूयध्वे।
- उत्तमपुरुषः कर्ता–मया आवाभ्याम् अस्माभिः त्वम् अनुभूयसे, युवाम् अनुभूयेथे, यूयम् अनुभूयध्वे।

यदि अस्मदर्थः कर्म भवति तदास्मदर्थस्य क्रियायाम् उत्तमपुरुषो भवति–

- प्रथमपुरुषः कर्ता– चैत्रेण चैत्रमैत्राभ्याम् चैत्रमैत्रगौपालैः अहम् अनुभूये, आवाम् अनुभूयावहे, वयम् अनुभूयामहे।
- मध्यमपुरुषः कर्ता– त्वया युवाभ्याम् युष्माभिः अहम् अनुभूये, आवाम् अनुभूयावहे, वयम् अनुभूयामहे। एवम् अन्यत्रापि चिन्त्यताम्।

पाठगतप्रश्नाः-१

२३. अकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कस्मिन्नर्थे लकारो भवति।

२४. सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कस्मिन्नर्थे लकारो भवति।

२५. भावे कर्मणि च को लकारो भवति।

२६. भावकर्मणोः आत्मनेपदविधायकसूत्रं किम्।

२७. चिण्भावकर्मणोः इति सूत्रार्थं लिखत।

२८. भूधातोः भावे लुङि च किं रूपम्।

२९. चिणि परे सति कति अङ्गकार्याणि भवन्ति।

३०. भावे सर्वे वचनपुरुषाः भवन्ति। किमिदंसाधु असाधु वा।

३१. कर्मणि सर्वे वचनपुरुषाः भवन्ति। किमिदं साधु असाधु वा।

३२. भावे कीदृशा वचनपुरुषाः भवन्ति।

३३. अनुभूयते इति किं सकर्मकः।

३४. स्यसिच्-आदिसूत्रं पूरयत।

लभ्धातोः लुङि प्रथमपुरुषैकचने च्लेः चिण्–आदेशे अलभ् इ त इति स्थिते सूत्रमिदमारभ्यते –

[२७.५] विभाषा चिण्णमुलोः॥ (७.१.६९)

सूत्रार्थः – लभेः नुमागमो वा स्यात् चिण्णमुलोः परयोः।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। विभाषा (१/१), चिण्णमुलोः (७/२) इति सूत्रगतपदच्छेदः। चिण् च णमुल् च तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वे चिण्णमुलौ, तयोः चिण्णमुलोः। लभेश्च इत्यतः लभेः इत्यस्य किञ्च इदितो नुम् धातोः इत्यस्मात् नुम् इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। एवञ्च चिणि परतः अथवा णमुलि परतः लभ्धातोः विकल्पेन नुम्–आगमो भवति इति सूत्रार्थः।

विशेषः– सूत्रेऽस्मिन् व्यवस्थितविभाषा आश्रीयते। अतः उपसर्गरहितात् धातोः विकल्पेन नुमागमो भवति। सोपसर्गलभ्धातोः तु नित्यमेव नुमागमो भवति। अतः उपालम्भि इति रूपं भवति न तु उपालाभि।

उदाहरणम् – अलम्भि, अलाभि।

सूत्रार्थसमन्वयः – तथा च लभ्धातोः लुङि तप्रत्यये चिणि अलभ् इ त इति जायते। तत्र च चिण् परोऽस्ति इति हेतोः प्रकृतसूत्रेण विकल्पेन नुमागमो भवति। ततः नकारस्य अनुस्वारे अनुस्वारस्य च परसवर्णे चिणो लुक् इत्यनेन तप्रत्ययस्य लुकि अलम्भि इति रूपं सिध्यति। यदा तु न नुम् तदा चिणः णित्त्वात् उपधावृद्धौ अलाभि इति रूपं सिध्यति।

भञ्ज आमर्दने इति धातोः कर्मवाच्ये लुङि प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां तप्रत्यये यकि च्लेः चिणि अभन्ज् इ त इति स्थिते सूत्रमिदमारभ्यते–

[२७.६] भञ्जेश्चिणि ॥ (६.४.३३)

सूत्रार्थः – भञ्जेः चिणि नलोपो वा स्यात्।

सूत्रव्याख्या – सूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। भञ्जेः (६/१), चिणि (७/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। श्नान्नलोपः इत्यतः नलोपः इति पदस्यानुवृत्तिर्भवति। अपि च जान्तनशां विभाषा इत्यतः विभाषा इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। तथा च चिणि परतः भन्ज्–धातोः नकारस्य विकल्पेन लोपो भवति इति सूत्रार्थः।

उदाहरणम् – अभाजि, अभञ्जि।

सूत्रार्थसमन्वयः – अत्र भन्ज्–धातोः लुङि अभन्ज् इत इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण नकारस्य लोपो भवति। यतो हि अत्र भन्ज्धातोः परं चिण्प्रत्ययोऽस्ति। ततः अत उपधायाः इत्यनेन उपधावृद्धौ अभाज् इत इति जाते चिणो लुक् इत्यनेन तकारस्य लोपे अभाजि इति सिद्धं भवति। यदा तु नकारस्य लोपो न भवति तदा उपधायाम् अकारो न भवति तस्मात् वृद्धिरपि न भवति अतः अभञ्जि इति रूपमपि सिध्यति।

तनु विस्तारे इति सकर्मकधातोः कर्मणि लटि तादेशे यक्–विकरणे तन् य त इति स्थिते सूत्रमिदमारभ्यते –

[२७.७] तनोतर्यकि॥ (६.४.४४)

सूत्रार्थः – तनोतेः आकारः अन्तादेशो वा स्यात् यकि।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदद्वयात्मकमस्ति। तनोतेः (६/१), यकि (७/१) इति सूत्रगतपतच्छेदः। विड्वनोरनुनासिकस्यात् इत्यतः आत् इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। ये विभाषा इत्यस्मात् विभाषा इत्यस्य च अनुवृत्तिर्भवति। ततः तन्धातोः स्थाने विकल्पेन आकारः अन्तादेशो भवति यकि परतः इति सूत्रार्थः। अलोन्त्यस्य इति परिभाषया (अन्त्यस्य) नकारस्यैव अयमादेशो भवति।

उदाहरणम् – तायते, तन्यते।

सूत्रार्थसमन्वयः – एवञ्च तन् य त इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण नकारस्य स्थाने आकारादेशो भवति। यतो हि अत्र तनः यक् विहितोऽस्ति। ततः सवर्णदीर्घे च तायत इति जाते टेः एत्वे तायते इति रूपं सिध्यति। आत्वाभावदशायां तु तन्यते इति रूपं भवति इति रूपद्वयं सिध्यति।

तप्धातोः लुङि प्रथमपुरुषैकवचने च्लौ अ तप् च्लि त इति स्थिते चिण्भावकर्मणोः इत्यनेन च्लेः चिणि प्राप्ते सूत्रमिदमारभ्यते –

[२७.८] तपोऽनुतापे च॥ (३.१.६५)

सूत्रार्थः – तपः च्लेः चिण् न स्यात् कर्मकर्तरि अनुतापे च।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदत्रयात्मकमस्ति। तपः (५/१), अनुतापे (७/१) च इति सूत्रगतपदच्छेदः। च्लेः सिच् इत्यतः च्लेः इत्यस्य, चिण् ते पदः इत्यतः चिण् इत्यस्य, न रुधः इत्यतः न इत्यस्य, अचः कर्मकर्तरि इत्यतः कर्मकर्तरि इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। एवञ्च तप्धातोः उत्तरस्य च्लेः स्थाने चिण्–आदेशो न भवति कर्मकर्तरि अनुतापे चार्थे।

अत्र विशेषः – कर्मकर्तुः उदाहरणं काशिकायाम् अथवा वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः कर्मकर्तृप्रकरणे पश्यत। अत्र तु प्रकरणवशात् भावकर्मप्रक्रियायाम् अनुतापेऽर्थे उदाहरणं प्रदर्श्यते।

उदाहरणम् – अन्वतप्त पापेन।

सूत्रार्थसमन्वयः – अत्र भावे अथवा कर्मणि अनु–उपसर्गपूर्वकात् तप्धातोः लुङि च्लौ तप्रत्यये अनु अ तप् च्लि त इति दशायाम् अनुतापार्थस्य सत्त्वात् प्रकृतसूत्रेण चिण्–निषेधो भवति। ततः च्लेः सिच् इत्यनेन सिजादेशे अनुबन्धलोपे अनु अ तप् स् त इति जाते झलो झलि इत्यनेन सकारस्य लोपे इको यणचि इत्यनेन यणि वकारे अन्वतप्त इति रूपं सिध्यति। यदा तु अनुतापार्थो न भवति तदा चिण् भवत्येव यथा उदतापि सुवर्णं सुवर्णकारेण।

शम्धातोः लुङि प्रथमपुरुषैकवचने अ शम् इ त इति स्थिते उपधावृद्धौ प्राप्तायां सूत्रमिदमारभ्यते–

[२७.९] नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः॥ (७.३.३४)

सूत्रार्थः – उपदेशावस्थायाम् उदात्तमकारान्तधातोः उपधायाः वृद्धिः न भवति चिणि ञिति णिति कृति च परतः, आपूर्वकचम्धातुं विहाय।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रेऽस्मिन् चत्वारि पदानि सन्ति। न (अव्ययम्), उदात्तोपदेशस्य (६/१), मान्तस्य (६/१), अनाचमेः (६/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। उदात्त उपदेशो यस्य स उदात्तोपदेशः, बहुव्रीहिः। मोऽन्ते यस्य स मान्तः तस्य मान्तस्य, बहुव्रीहिः। न आचमिः अनाचमिः तस्य अनाचमेः। मृजेर्वृद्धिः इत्यतः वृद्धिः इत्यस्य, अत उपधायाः इत्यतः उपधायाः, अचो ञ्णिति इत्यतः

ञ्णिति इत्यस्य, आतो युक् चिण्कृतोः इत्यतः चिण्कृतोः इत्यस्य च अनुवृत्तिर्भवति। तेन पूर्वोक्तसूत्रार्थः सिध्यति।

उदाहरणम् – अशमि।

सूत्रार्थसमन्वयः – एवञ्च शम्धातोः लुङि तप्रत्यये च्लौ च्लेः स्थाने सिचि सिचः स्थाने चिण्भावकर्मणोः इति प्रकृतसूत्रेण चिणादेशे अ शम् इ त इति स्थिते उपधावृद्धौ प्राप्तायां प्रकृतसूत्रेण अत्र वृद्धेर्निषेधो भवति। यतो हि अत्र शम् इति मान्तात् परं चिण् अस्ति। ततः चिणो लुक् इत्यनेन चिणो लुकि सति अशमि इति रूपं सिध्यति। एवमेव अदमि इत्यादि सिध्यति।

दाधातुः अनिट् अस्ति। अतः वलादिलक्षणस्य इटः निषेधः प्राप्तः। किन्तु उपदेशावस्थायाम् अजन्तत्वात् स्यसिच्सीयुडादिसूत्रेण पाक्षिके चिण्वदिटि सति सूत्रमिदं प्रवर्तते–

[२७.१०] आतो युक्चिण्कृतोः॥ (७.३.३३)

सूत्रार्थः – आदन्तानां युगागमः स्यात् चिणि ञिति कृति च।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रमिदं पदत्रयात्मकमस्ति। आतः (६/१), युक् (१/१), चिण्कतोः (७/२) इति सूत्रगतपदच्छेदः। अङ्गस्य इत्यधिक्रियते। आतः इत्यङ्गस्य विशेषणमस्ति । विशेषणत्वात् तदन्तविधौ आदन्तात् अङ्गात् इत्यर्थो भवति। चिण् च कृत् च तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वे चिण्कृतौ, तयोः चिण्कृतोः। अचो ञ्णिति इत्यतः ञ्णिति इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। ञ्णिति इत्यस्य चिण्कृतोः इत्यत्रत्यकृदंशेन सह सम्बन्धः। युगागमस्य कित्त्वात् आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया अन्त्यावयवो भवति। एवञ्च सूत्रस्यार्थः – आदन्ताङ्गस्य युगागमो भवति चिणि परे अथवा ञित्णितोः कृत्प्रत्यययोः परयोः। युकः ककारः इत्संज्ञकः, उकार उच्चारणार्थः। अतः य्–मात्रमेव शिष्यते इति ध्येयम्।

उदाहरणम् – दायिता,दाता।

सूत्रार्थसमन्वयः – प्रसङ्गवशात् चिण उदाहरणमेवात्र प्रस्तूयते। शिष्टयोरुदाहरणं कृदन्तप्रकरणे प्राप्यते। दाधातोः भावकर्मणोः लुटि प्रथमपुरुषैकवचने तप्रत्यये तासि स्यसिच्सीयुडादिसूत्रेण पाक्षिके चिण्वदिटि दा इतास् त इति स्थिते तासः चिण्वद्भावत्वात् चिण् परमेवास्ति। किञ्च दा इति आदन्तम् अङ्गमपि अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण युगागमे लुटः स्थाने डादेशे टिलोपे च दाय् इ त् आ इति जाते सर्ववर्णसम्मेलने च दायिता इति रूपं सिध्यति, चिण्वदिडभावे दाता इति रूपं सिध्यति इति आहत्य रूपद्वयं सिध्यति।

ण्यन्तात् शम्–धातोः हेतुमण्णिचि लुटि तप्रत्यये तासि शमि इ तास् त इति जायते। ततः अयं धातुः णिजन्तः अस्ति इति हेतोः धातोः अजन्तत्वात् चिण्वद्भावे इटि च शम् इ इ इतास् त इति जाते णेरनिटि इति सूत्रेण प्रथमद्वितीययोः उभयोः णिचोः लोपे शम् इ तास् त इति जाते सूत्रमिदमारब्धम्–

[२७.११] चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्॥ (६.४.९३)

सूत्रार्थः – चिण्परे णमुल्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात्।

सूत्रव्याख्या – विधिसूत्रेऽस्मिन् पदत्रयमस्ति। चिणण्णमुलोः (७/२), दीर्घः (१/१), अन्यतरस्याम् (सप्तमीविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्) इति सूत्रगतपदच्छेदः। चिण् च णमुल् च तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वे चिण्णमुलौ तयोः चिण्णमुलोः। दोषो णौ इत्यतः णौ इत्यस्य, ऊदुपधायाः गोहः इत्यस्मात् उपधायाः इत्यस्य, मितां ह्रस्वः इत्यतः मिताम् इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। तथा च सूत्रार्थः– चिण्परके णमुल्परके च णिचि परतः मित्संज्ञकधातोः उपधाया विकल्पेन दीर्घः स्यात्।

उदाहरणम् – शामिता, शमिता, शमयिता।

सूत्रार्थसमन्वयः – एवञ्च शम् इ तास् त इति जाते उपधाभूतस्य अकारस्य चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति योगेन विकल्पेन दीर्घे शाम् इ तास् त इति जाते तप्रत्ययस्य डादेशे डित्त्वसामर्थ्यात् अभस्यापि टेः आसः लोपे शामिता इति रूपं सिध्यति, दीर्घाभावपक्षे शमिता इति रूपं सिध्यति। किञ्च चिण्वद्भावो विकल्पेन भवतीति हेतोः यदा चिण्वद्भावो न भवति तदा णेः इकारस्य गुणे एकारे तस्य अयादेशे सर्ववर्णसम्मेलने च शमयिता इति रूपं सिध्यति इति आहत्य रूपत्रयं भवति।

द्विकर्मकधातुस्थले प्रयोगपरिवर्तनप्रकारः।

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण कर्मणि लकारो भवति इति भवन्तः पूर्वं ज्ञातवन्तः। किन्तु तत्र प्रश्न उदेति यत् द्विकर्मकधातुस्थले अर्थात् यस्मिन् धातौ कर्मद्वयं भवति, तयोः कस्मिन् कर्मणि लकारो भवति इति। तदुत्तराय वयं कारकप्रकरणस्थसूत्राणि पश्यामः। तत्र अकथितञ्च इत्यनेन अपादानादिकारकैः अविवक्षितस्य कारकस्य कर्मसंज्ञा भवति। तत् अप्रधानं, गौणं वा कर्म इत्युच्यते। कर्तुरीप्सिततमं कर्म इत्यादिसूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा विधीयते, तत् प्रधानं मुख्यं वा कर्म इत्युच्यते इति कर्मणो भेदद्वयं सम्यक् जानीत। तत्र मुख्ये कर्मणि लकारो भवति अथवा गौणे कर्मणि लकारो भवति इति पृच्छायाम् उच्यते–

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्। इति

दुह्– याच्–पच्–दण्ड्–रुध्–प्रच्छ्–चि–ब्रू–शास्–जि–मथ्–मुष्धातुभ्यः द्वादशभ्यः गौणे कर्मणि लकारो भवति। नी–हृ–कृष्–वह्धातुभ्यः चतुर्भ्यः प्रधाने कर्मणि प्रत्ययो भवति।

यथा– गां दोग्धि पयः गोपः इति कर्तृवाच्यस्य कर्मवाच्ये परिवर्तनं क्रियते चेत्– गौः दुह्यते पयः गोपेन इति वाक्यं भवति। अत्र दुह्–धातुः द्विकर्मकोऽस्ति। पयः इति प्रधानं कर्म तस्य च कर्मसंज्ञा कर्तुरीप्सिततमं कर्म इत्येनन भवति, गाम् इत्यप्रधानं कर्म तस्य च कर्मसंज्ञा अकथितं च इत्यनेन। पूर्वोक्तश्लोकानुसारम् अत्र अप्रधाने कर्मणि लकारो भवति। अप्रधाने कर्मणि लकारो भवति इति हेतोः अप्रधानं कर्म एव उक्तं भवति। प्रधानं च कर्म पयः इति तच्च अनुक्तम्। यतो हि तत्र लकारो विहितो नास्ति। कर्मणि द्वितीया इत्येनन तु अनुक्तकर्मणि द्वितीया विभक्तिः भवति न तु उक्तकर्मणि। अतः पयः इत्यत्र द्वितीयाविभक्तिः, पयः इति प्रथमान्तमस्ति इति चिन्तयित्वा भ्रान्तो मा भव।

भवतां सौकर्याय अधः स्तम्भनिर्माणेन उदाहरणानि आलोच्यन्ते। आदौ अकथितं च इति सूत्रस्थदुह्यादिधातूनाम् उदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते–

कर्तरि प्रयोगः	कर्मणि प्रयोगः	अप्रधानं कर्म	प्रधानं कर्म
गां दोग्धि पयः	गौः दुह्यते पयः	गौः	पयः
बलिं याचते वसुधाम्	बलिः याच्यते वसुधाम्	बलिः	वसुधा
अविनीतं विनयं याचते	अविनीतो विनयं याच्यते	अविनीतः	विनयः
तण्डुलान् ओदनं पचति	तण्डुलाः ओदनं पच्यन्ते	तण्डुलाः	ओदनः
गर्गान् शतं दण्डयति	गर्गाः शतं दण्ड्यन्ते	गर्गाः	शतम्
व्रजम् अवरुणद्धि गाम्	व्रजः अवरुध्यन्ते गाम्	व्रजः	गौः
माणवकं पन्थानं पृच्छति	माणवकः पन्थानं पृच्छयते	माणवकः	पन्थाः
वृक्षम् अवचिनोति फलानि	वृक्षः अवचीयते फलानि	वृक्षः	फलानि
माणवकं धर्मं ब्रूते	माणवको धर्मं उच्यते	माणवकः	धर्मः
माणवकं धर्मं शास्ति	माणवको धर्मं शिष्यते	माणवकः	धर्मः
शतं जयति देवदत्तम्	शतं जीयते देवदत्तः	देवदत्तः	शतम्
सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति	सुधां क्षीरनिधिः मथ्यते	क्षीरनिधिः	सुधा
देवदत्तं शतं मुष्णाति	देवदत्तः शतं मुष्यते	देवदत्तः	शतम्

अधुना नी–आदिधातूनाम् उदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते–

कर्तृवाच्यम्	कर्मवाच्यम्	अप्रधानं कर्म	प्रधानं कर्म
अजां ग्रामं नयति	अजा ग्रामं नीयते	अजा	ग्रामः
अजां ग्रामं हरति	अजा ग्रामं ह्रियते	अजा	ग्रामः
अजां ग्रामं कर्षति	अजा ग्रामं कृष्यते	अजा	ग्रामः
अजां ग्रामं वहति	अजा ग्रामं उह्यते	अजा	ग्रामः

ततः–

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया।।

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ इत्येनन येषां कर्मसंज्ञा भवति तेषु बुद्ध्यर्थकधातोः भक्षणार्थकधातोः शब्दकर्मकधातोः च वक्ता स्वेच्छानुसारं प्रधाने अप्रधाने वा कर्मणि

लकारं विधातुं शक्नोति। अर्थात् तत्र प्रागुक्तादिनियमो नास्ति। गत्यर्थकादिधातूनां कृते तु यस्य कर्मसंज्ञा भवति तादृशकर्मणि प्रयोज्यकर्मणि च लकारादिप्रत्ययो भवति। बोध्यते माणवकं धर्मः माणवको धर्ममिति वा इति वाक्ये प्रधानं कर्म धर्मः, अप्रधानं च माणवकः। अतः तत्र स्वेच्छानुसारं कर्मणि लकारो भवति इति हेतोः प्रधानकर्मणि लकारो भवति चेत् उक्तप्रधानकर्मणि प्रथमां विधाय गुरुणा बोध्यते माणवकं धर्मः इति वाक्यं भवति। यदा तु अप्रधानकर्मणि लकारो भवति तदा उक्तप्रधानकर्मणि प्रथमां विधाय गुरुणा माणवको धर्मं बोध्यते इति वाक्यं भवति। अनुक्तकर्मणि द्वितीया भवति कर्मणि द्वितीया इत्येनन योगेन इति तु भवन्तो जानन्ति एव इति एतावता बुद्ध्यर्थकधातोरुदाहरणमालोचितम्। मात्रा भोज्यते माणवकम् ओदनः, माणवक ओदनं वा भोज्यते इति प्रत्यवसानार्थकस्य उदाहरणम्।

यज्ञदत्तेन देवदत्तो ग्रामं गम्यते। अत्र प्रयोज्यकर्म देवदत्तः। प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः इत्यनेन प्रयोज्यकर्मणि एव लकारो भवति, येन प्रयोज्यकर्मणः देवदत्तादेः उक्तत्वात् प्रथमाविभक्तिः भवति। तेन देवदत्तो ग्रामं गम्यते इत्यादिवाक्यं सिध्यति। प्रयोज्यकर्मणः भिन्नात् ईप्सिततमकर्मणः ग्रामशब्दात् तु द्वितीया भवत्येव। गम्यते इत्यत्र हेतुमण्णिजन्तगम्धातोः प्रयोज्यकर्मणि लकारो भवति।

केषाञ्चित् धातूनां कर्मवाच्ये भाववाच्ये च लटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपाणि अधः प्रदर्श्यन्ते येन भवन्तः तानि रूपाणि व्यवहर्तुं शक्नुयुः।

मूलधातुः	कर्तृवाच्यम्	भावकर्मरूपम्	अर्थः (हिन्दीभाषया)
अर्च्	अर्चति	अर्च्यते	(किसी से) पूजा जाता है।
अस्	अस्ति	भूयते	हुआ जाता है।
आप्	आप्नोति	आप्यते	पाया जाता है।
इङ्	अधीते	अधीयते	पढा जाता है।
इष्	इच्छति	इष्यते	चाहा जाता है।
कथ्	कथयति	कथ्यते	कहा जाता है।
कृ	करोति	क्रियते	किया जाता है।
कृष्	कर्षति	कृष्यते	जोता जाता है।
क्री	क्रीणाति	क्रीयते	खरीदा जाता है।
क्षिप्	क्षिपति	क्षिप्यते	फेंका जाता है।
खाद्	खादति	खाद्यते	खाया जाता है।
गण्	गणयति	गण्यते	गिना जाता है।
गम्	गच्छति	गम्यते	जाया जाता है।

गै	गायति	गीयते	गाया जाता है।
ग्रह्	गृह्णाति	गृह्यते	ग्रहण किया जाता है।
चिन्त्	चिन्तयति	चिन्त्यते	सोचा जाता है।
चुर्	चोरयति	चोर्यते	चुराया जाता है।
ज्ञा	जानाति	ज्ञायते	जाना जाता है।
तॄ	तरति	तीर्यते	पार किया जाता है।
त्यज्	त्यजति	त्यज्यते	छोडा जाता है।
दह्	दहति	दह्यते	जलाया जाता है।
दा	ददाति	दीयते	दिया जाता है।
दुह्	दोग्धि	दुह्यते	दुहा जाता है।
दृश्	पश्यति	दृश्यते	देखा जाता है।
ध्यै	ध्यायति	ध्यायते	ध्यान किया जाता है।
नम्	नमति	नम्यते	नमस्कार किया जाता है।
नी	नयति	नीयते	ले जाया जाता है।
पच्	पचति	पच्यते	पकाया जाता है।
पठ्	पठति	पठ्यते	पढा जाता है।
पा	पिबति	पीयते	पिया जाता है।
पाल्	पालयति	पाल्यते	पाला जाता है।
पूज्	पूजयति	पूज्यते	पूजा किया जाता है।
प्रच्छ्	पृच्छति	पृच्छ्यते	पूछा जाता है।
बन्ध्	बध्नाति	बध्यते	बाँधा जाता है।
ब्रू	ब्रवीति	उच्यते	कहा जाता है।
भाष्	भाषते	भाष्यते	कहा जाता है।
याच्	याचते	याच्यते	माँगा जाता है।

विवक्षातः कारकाणि भवन्ति। अतः किमपि वाक्यं कर्तृवाच्ये कर्मवाच्ये भाववाच्ये वा वक्ता प्रयोक्तुं पारयति। अधः तस्मिन् वाच्यत्रये केषांञ्चित् वाक्यानां प्रयोगः प्रदर्श्यते–

कर्तृवाच्यम्	भाववाच्यम्
सः भवति।	तेन भूयते।
त्वं भवसि।	त्वया भूयते।
अहं भवामि।	मया भूयते।
प्रसिद्धः पुरुषो भवेत्।	प्रसिद्धेन पुरुषेण भूयेत।
कर्तृवाच्यम्	**कर्मवाच्यम्**
रामः विद्यालयं गच्छति।	रामेण विद्यालयः गम्यते।
रामः ओदनं खादति।	रामेण ओदनः खाद्यते।
त्वं घटं कुरु।	त्वया घटः क्रियताम्।
त्वं पुस्तकं पठ।	त्वया पुस्तकं पठ्यताम्।
अहं जलं न पास्यामि।	मया जलं न पास्यते।
बालाः पुष्पाणि चिन्वन्ति।	बालैः पुष्पाणि चीयन्ते।
भवान् ग्रामं गच्छतु।	भवता ग्रामः गम्यताम्।
यूयं कार्यम् अकार्ष्ट।	युष्माभिः कार्यम् अकारि।
ते देवान् यजेयुः।	तैः देवाः इज्येरन्।
वयं युवां द्रक्ष्यामः।	अस्माभिः युवां द्रक्ष्येथे।
आवां युष्मान् रक्षेव।	आवाभ्यां यूयं रक्षेध्वम्।
त्वं मां परिचिनु	त्वया अहं परिचीयै।
भवन्तः आवाम् अजानन्।	भवद्भिः आवाम् अज्ञायावहि।
तौ अस्मान् अस्तौष्टाम्।	ताभ्यां वयम् अस्ताविष्महि।

पाठगतप्रश्नाः-२

३५. विभाषा चिण्णमुलोः इति सूत्रस्य कोऽर्थः।

३६. णिजन्तस्य शम्धातोः लुटि प्रथमपुरुषैकवचने कति रूपाणि भवन्ति कानि च तानि।

३७. आतो युक्चिण्कृतोः इत्यनेन किं विधीयते।

३८. दाधातोः लुटि प्रथमपुरुषैकवचने कति रूपाणि भवन्ति कानि च तानि।

३९. नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचामेः इत्यनेन किं क्रियते।

४०. तपोऽनुतापे च इत्यस्योदाहरणं किम्।

४१. तन्धातोः कर्मणि लटि प्रथमपुरुषैकवचने कति रूपाणि भवन्ति कानि च तानि।

४२. भञ्ज् धातोः कर्मणि लुङि प्रथमपुरुषैकवचने कति रूपाणि कानि च तानि।

पाठसारः

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इत्यनेन कर्ता, कर्म,भावश्चेति लकारार्थाः त्रय इत्युक्तम्। अत्र तु विशेषो यत् अकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्तरि भावे लकारा भवन्ति। सकर्मकेभ्यस्तु कर्तरि कर्मणि च। भावः क्रिया, व्यापारः, भावना, उत्पादना इति पर्यायशब्दाः। वस्तुतः भावः धातोरेव अर्थः अतः लकारेण अनुवादमात्रं क्रियते। भावः अमूर्तपदार्थः। अतः तस्मिन् लिङ्गसंख्यान्वयो न भवति इति हेतोः पदसाधुत्वार्थमेव एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति न्यायेन प्रथपुरुषैकवचनान्तं रूपमेव प्रत्यकं लकारे भवति इति सम्यक् अवधार्यताम्। कर्मणि लकारे तु सर्वे पुरुषाः सर्वाणि च वचनानि भवन्ति इत्येतावान् विशेषः। उपान्ते च द्विकर्मकधातुविषये चर्चा विहिता। द्विकर्मकधातुस्थले कथं वाच्यपरिवर्तनं भवति, एतद्विषये बहूनि उदाहरणानि प्रदर्शितानि सन्ति। द्विकर्मकधातुस्थले कथं वाच्यपरिवर्तनं भवति इत्यपि सोदाहरणं प्रदर्शिता। किञ्च अन्ते अनेकेषां वाक्यानां भावे कर्मणि वा वाच्यपरिवर्तनं दर्शितमस्ति। तानि अभ्यसनीयानि।

पाठान्तप्रश्नाः

१. भावकर्मणोः इति सूत्रं व्याख्यात।

२. भावे लकारे कीदृशा वचनपुरुषा भवन्ति इति व्याख्यात।

३. कर्मणि लकारे कीदृशा वचनपुरुषा भवन्ति इति व्याख्यात।

४. चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

५. भूयते इति रूपं साधयत।

६. स्यसिच्सीयुट्-आदिसूत्रं प्रपूर्य व्याख्यात।

७. भावार्थकलकारतः कर्मार्थकलकारतः विशेषः क इति विव्रियताम्।

८. भूयते इत्यत्र किमर्थं प्रथमपुरुषैकवचनमेव भवति इति स्पष्टीक्रियताम्।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि

उत्तराणि–१

१. भावे कर्तरि च।

२. कर्मणि कर्तरि च।

३. आत्मनेपदम्।

४. भावकर्मणोः।

५. भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे च्लेः स्थाने चिण्–आदेशो भवति।

६. अभावि।

७. चत्वारि।

८. असाधु।

९. साधु।

१०. प्रथमपुरुषैकवचनमेव भवति।

११. आम्, सकर्मकः।

१२. स्यासिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च।

उत्तराणि-२

१३. चिणि परे सति अथवा णमुलि परे सति लभ्धातोः विकल्पेन नुम्–आगमो भवति।

१४. रूपत्रयम्। शामिता, शमिता, शमयिता।

१५. युगागमो भवति।

१६. रूपद्वयम्। दाता, दायिता।

१७. उपधावृद्धिनिषेधः।

१८. अन्वतप्त पापेन।

१९. रूपद्वयम्। तायते, तन्यते।

२०. रूपद्वयम्। अभाजि, अभञ्जि।

॥ इति सप्तविंशः पाठः॥